

Бусол Олена Юрївна –

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник начальника відділу Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України

ПІДРОЗДІЛИ АНАЛІТИЧНОЇ РОЗВІДКИ ЯК СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Розглянуто роль оперативно-розшукового прогнозування організованої злочинності в аналітичній розвідці. Обґрунтовано необхідність формування спеціального суб'єкта оперативно-розшукового прогнозування організованої злочинності – підрозділів аналітичної розвідки.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність; аналітична розвідка; оперативно-розшукове прогнозування; організована злочинність.

Рассмотрена роль оперативно-розыскного прогнозирования организованной преступности в аналитической разведке. Доказана необходимость формирования специального субъекта оперативно-розыскного прогнозирования организованной преступности – подразделений аналитической разведки.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность; аналитическая разведка; оперативно-розыскное прогнозирование; организованная преступность.

The article deals with the consideration of the role of the operative-investigative prognostication of organized crime in the analytical intelligence. The necessity of forming of the special subject of operative-investigative prognostication of organized crime – the subdivisions of analytical intelligence is proved.

Keywords: operative-investigative activity; analytical intelligence; operative-investigative prognostication; organized crime.

ьогодні вміння запобігти розвитку подій у небажаному для суспільства напрямі, Спередбачити перебіг кримінальної ситуації набуває особливо важливого значення [1]. За сучасних умов переходу до ринкової економіки злочинність стала більш латентною, організованою, професійною, набула транснаціонального характеру. Тінізація економіки України має тотальний характер – її обсяг оцінюють різні експерти в межах від 40 до 60 % ВВП [2, с. 249].

Це певною мірою є наслідками існування у правоохоронній системі низки проблем організаційно-правового характеру, зокрема, серйозних недоліків в організації оперативно-розшукової діяльності. Кожну третю справу закривають у зв'язку з непідтвердженням або спростуванням даних про злочинну діяльність особи. Рівень науково-методичного супроводження оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів і міжнародної співпраці вчених і практиків щодо напрацювання новітніх та ефективних підходів у протидії злочинності в Україні сьогодні вкрай низький [2, с. 252].

Нинішня криміногенна ситуація потребує впровадження у практику правоохоронних органів сучасних прийомів і методів протидії злочинності, розроблення адекватних підходів до розв'язання

проблем, що виникають у процесі цієї боротьби. Оперативно-розшукове прогнозування – один з таких підходів [1].

Важливим чинником, що впливає на розвиток організованої злочинності, є і те, що заходи, яких уживали органи державної влади й управління, як правило, відставали від динаміки змін кримінальної ситуації в країні, що перешкоджає досягненню реальних позитивних результатів у протидії злочинності [3, с. 10]. Серед об'єктивних і суб'єктивних причин цього можна виокремити також низький рівень прогнозного забезпечення оперативно-розшукової діяльності. Зважаючи на важливість теми, ставимо за мету статті дослідити роль оперативно-розшукового прогнозування організованої злочинності в такому напрямі оперативно-розшукової діяльності, як аналітична розвідка.

Окремі аспекти прогнозування в діяльності оперативних апаратів висвітлювали в наукових працях учені В. В. Агєєв, Л. І. Аркуша, В. Г. Белоглазов, Г. М. Бірюков, О. І. Глушков, В. М. Глушков, Л. Г. Горшенін, К. К. Горяїнов, О. М. Джу́жа, О. Ф. Долженков, В. І. Єлинський, В. П. Межевий, О. В. Межевий, А. Я. Мінін, Д. Й. Никифорчук, В. В. Новіков, А. Г. Обложко, В. С. Овчинський, О. С. Овчинський, С. С. Овчинський, І. В. Постіка, Г. К. Синілов, О. П. Снігер'єв, С. А. Тарарухін, Л. Л. Тузов, Р. А. Халілев, В. Г. Хахановський, М. Д. Шаргородський, О. Ю. Шумілов, Є. М. Яковець та ін.

У більшості вчених і практиків не викликає сумніву факт, що оперативно-розшукове прогнозування підвищує ефективність оперативно-розшукової діяльності, позитивно відображаючись на кожній з її організаційних форм. Однак у роботах цих науковців не розглянуто позицію, що аналітична розвідка має стати пріоритетним напрямом та обов'язковим інструментом для здійснення прогнозів щодо організованої злочинності за будь-яких форм оперативно-розшукової діяльності. Досі не визначено конкретні суб'єкти здійснення наукового прогнозування. Теорія оперативно-розшукової діяльності дає змогу будь-якому суб'єкту цієї діяльності здійснювати такі прогнози, однак слід урахувати, що аналітична розвідка має необхідні для цього ресурси та інструменти (відповідні бази даних, спеціалізовані апаратно-програмні комплекси, професійних аналітиків, експертів), а головне – час для здійснення прогнозування (відповідно до своїх функціональних обов'язків), якого часто не мають оперативні працівники.

С. С. Овчинський виокремлює три етапи стратегічної розвідки в оперативно-аналітичному пошуку в протидії організованій злочинності: 1) універсальна оцінка за єдиною програмою. Її дає будь-який оперативний працівник, який виявив ознаки організованої злочинної діяльності; 2) оцінка цих ознак спеціалізованим апаратом і вибір тих оперативних підрозділів, які під час повсякденної роботи мають можливість брати участь у розвитку, уточненні, перевірці первинної інформації. Саме на цьому етапі найчастіше використовують аналітичний пошук, якщо на першому етапі інформацію отримали працівники, які не спеціалізуються на протидії організованій злочинності; 3) після зіставлення первинних даних з результатами аналітичного пошуку – створення загальної, максимально можливої за наявної інформації картини організованої злочинної діяльності з її зв'язками й учасниками для прийняття адекватних ситуації тактичних рішень [4, с. 308].

За нашими дослідженнями, здійснення прогнозування аналітичною розвідкою скорочує час проведення оперативно-розшукових заходів, що сприяє прийняттю правильних управлінських рішень. Приймаючи управлінські рішення, керівник має орієнтуватися на випереджальний характер діяльності, тобто висновки про злочинну діяльність осіб і груп мають бути отримані аналітичною розвідкою до того часу, коли стане відомо про вчинення злочинів. На основі цих висновків керівництву служби надають пропозиції щодо усунення причин та умов, що сприяють учиненню правопорушення або злочину. На підставі таких висновків роблять прогноз.

Майбутнє можна зрозуміти тільки шляхом аналізу минулого й сучасного, оскільки воно з'являється на основі їх діалектичної зміни [5]. Прогнозування в аналітичній розвідці – це передбачення майбутнього на основі аналізу минулих і поточних тенденцій, що здійснюють із застосуванням числових даних та оперативно-розшукової інформації, воно має описовий, а іноді – кількісний характер.

Для успішної реалізації завдання прогнозування підрозділам аналітичної розвідки на першому етапі необхідно визначити пріоритетні напрями досліджень проблем, процесів у сферах життєдіяльності, явищ у суспільстві, з метою виявлення загроз в економічній, політичній, соціальній та зовнішній сферах діяльності держави. Підрозділ аналітичної розвідки має забезпечувати комплексною, стислою, узагальненою, надійною, своєчасною, ефективною, корисною інформацією у визначених сферах діяльності держави вищий рівень керівництва МВС, УМВС України та вносити пропозиції щодо можливих варіантів управлінських рішень, які необхідно приймати в умовах невизначеності, ризику та конфліктних ситуацій. Для цього необхідно запровадити такі основні напрями роботи:

налагодження процесу вчасного пошуку, отримання, аналізу корисної для системи МВС України інформації про наявні загрози в найбільш важливих сферах суспільної діяльності;

прогнозування розвитку оперативної ситуації;

розроблення варіантів оптимальних управлінських рішень;

вивчення потреб потенційних користувачів;

налагодження чіткого механізму вибіркового інформаційного забезпечення керівників системи МВС України.

Явища, комплекси явищ, фактори, що охоплюються прогностичною оцінкою, допомагають у виборі тактичних прийомів для виконання завдань з протидії злочинності.

Прогнозування передбачає одержання інформації про події, які ще не мають місця на момент прогнозу. Не можемо погодитися з тими дослідниками, які стверджують, що прогнозом досягається усунення невизначеності. Прогноз, на нашу думку, пропонує тільки можливі варіанти розвитку подій і не може бути гарантією, що ці події таки відбудуться. Прогностична інформація створюється за рахунок ще не виявлених причинних зв'язків, відносин. Усунення невизначеності під час прогнозу не відбувається, однак можна визначити вірогідність настання певних подій у майбутньому. Доходимо висновку, що прогноз іноді має кількісний характер, тому не згодні з ученими, які вважають його тільки описовим.

Розглянемо головні аспекти прогнозування.

Онтологічний аспект: прогнозування можливе, насамперед, завдяки дії причинно-наслідкових зв'язків, об'єктивних законів. Це зумовлює вірогідність того, що механізм, який визначає рух об'єкта, не зміниться радикально, тому можна здійснювати прогнозування в межах однієї системи вимірювання до якісного стрибка. Існування певних загальних законів розвитку забезпечує прогнозування на більш тривалий час.

Гносеологічний аспект: з погляду гносеології, прогнозування є окремим видом пізнавальної діяльності, можливість його здійснення впливає з принципу пізнання світу.

Детальніше вивчення законів об'єктивного світу, використання ЕОМ для створення багатопараметричних моделей досліджуваних об'єктів відкривають перспективи для наукового прогнозування.

Логічний аспект полягає в незалежності законів логічного висновку від часу.

Нейрофізіологічний аспект: можливість одержання знань про майбутнє ґрунтується на здатності людської свідомості до випереджального відображення, тобто здатності робити висновки про майбутні події.

Соціальний аспект виявляється в активному характері прогнозування, що ґрунтується на механізмі зворотного зв'язку між прогнозом і суб'єктом прогнозування. Зацікавленому суб'єкту не однаково, в якому напрямі відбуватиметься розвиток, тому прогнозування має вказувати шляхи досягнення оптимального варіанту майбутнього [5].

Оперативно-розшукове прогнозування – це оперативно-розшуковий метод пізнання, спрямований на встановлення закономірностей і формування оперативно-розшукових прогнозів, основу якого становлять відповідні принципи, інформаційні джерела, сукупність загальнонаукових і спеціальних методів.

У прикладному аспекті оперативно-розшукове прогнозування – це форма практичної аналітичної діяльності працівників оперативних підрозділів органів – суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, що полягає в збиранні, аналізі, оцінюванні й спрацюванні наявної інформації за допомогою різних прогнозних дій, з метою формування оперативно-розшукових прогнозів (стосовно відповідних об'єктів), які забезпечують своєчасність і правильність оперативно-тактичних і стратегічних рішень [1]. Від цього залежить результат діяльності правоохоронних органів і їх структурних підрозділів усіх рівнів. Прогноз може бути ефективним тільки в разі постійного й безпосереднього контакту аналітиків з керівником оперативного підрозділу, який приймає рішення.

Мета прогнозування в аналітичній розвідці – визначити напрями й форми діяльності оперативного підрозділу та передбачити наслідки реалізації прийнятих рішень. Прогнозування, відрізняючись від інших форм передбачення, має враховувати змінний характер людської діяльності, що активно формує майбутнє. Отже, прогноз – це інформація про майбутнє, що втілюється у формі управлінського рішення.

Прогнозу як засобу управління соціальними процесами і регулятору тактичних рішень у сфері оперативно-розшукової діяльності притаманні ті самі функції, що й прогнозу загалом. До них належать:

виявлення характеру зміни певної ситуації в умовах, коли на неї діють впливи, що формуються стихійно;

аналіз зміни ситуації, коли на неї впливають певні дії й коли відомі цілі та засоби їх здійснення;

визначення характеру ситуації, яку необхідно враховувати для досягнення поставленої мети;

виявлення змін часткових цілей і засобів за умов досягнення головної мети [4, с. 284].

Оперативно-розшуковому прогнозуванню притаманні всі ознаки, за яких розкривається поняття прогнозування, а саме: інформативність, зв'язок із майбутнім, використання минулого та сучасного досвіду, вірогідний характер, залежність від майбутнього, наукова обґрунтованість, використання тенденцій і закономірностей досліджуваного явища [4, с. 286].

С. С. Овчинський визначає такі самостійні функції оперативно-розшукового прогнозування:

прогнозування ймовірної поведінки членів організованих злочинних угруповань після вчинення злочинів, необхідне для вибору тактичних прийомів їх виявлення та затримання;

прогнозування ймовірної ситуації, що може скластися в період оперативної перевірки, чим визначається вибір і розстановка нових сил, добір засобів і вибір тактики оперативної перевірки;

прогнозування ймовірної поведінки негласних співробітників у визначених умовах під час виконання завдань оперативних працівників, що необхідно для спеціальної підготовки, навчання та інформаційно-тактичного забезпечення їх діяльності;

прогнозування поведінки неформальних груп з антигромадською спрямованістю – для визначення форм і методів профілактики (з метою запобігання переростання таких груп в організовані злочинні угруповання);

прогнозування індивідуальної злочинної поведінки (з метою запобігання створенню особою організованих злочинних угруповань).

Важливу роль відіграє альтернативність (ситуації та поведінка), оскільки в майбутньому можуть з'явитися додаткові, не враховані під час прогнозування, фактори, які можуть вплинути на явище [4, с. 284–285].

Формування версій завжди було й залишається необхідним елементом оперативно-розшукової тактики, оскільки вибір тактичних прийомів передбачає наявність інформації про реальну ситуацію та можливі її зміни, поведінку людей, груп.

Логічною основою оперативно-розшукового прогнозування є такі категорії пізнання, як екстраполяція, тобто поширення встановлених у минулому тенденцій на майбутнє; умовивід за аналогією, тобто перенесення знань про досліджені об'єкти, явища на знову виявлені об'єкти та явища, схожі за суттєвими якостями і властивостями [6].

Прогнозування також пов'язане з моделюванням й експертними оцінками. Моделювання є заміщення одного об'єкта іншим, з метою отримання інформації про важливіші якості об'єкта-оригінала за допомогою об'єкта-моделі. Таким чином, моделювання може бути визначено як представлення об'єкта моделлю для отримання інформації про цей об'єкт шляхом проведення експериментів з його моделлю [7]. Математичне (комп'ютерне) моделювання – це наближений опис будь-якого класу явищ зовнішнього світу, виражений за допомогою математичної символіки і є потужним методом пізнання зовнішнього світу, а також прогнозування та управління [8]. Якщо результати моделювання підтверджуються, вони можуть слугувати основою для прогнозування процесів, що протікають у досліджуваних об'єктах.

Експертні оцінки – це прогнозування та оцінювання майбутніх результатів на підставі передбачень спеціалістів.

Розглядаючи питання оперативного-розшукового прогнозування, доречно зауважити, що одним з основних завдань аналітика є побудова гіпотези. Гіпотетичний метод полягає у висуненні, обґрунтуванні та доказуванні гіпотез, “обстрілюванні” проблеми якомога більшою кількістю запитань, з метою отримати відповідь. Гіпотеза є обґрунтованим припущенням, яке висувають з метою з’ясування якостей і причин явищ, що досліджують. Існують декілька видів гіпотез:

описова гіпотеза – припущення про притаманні об’єкту дослідження якості (що являє собою об’єкт або які якості йому властиві);

пояснювальна гіпотеза – припущення про причини виникнення об’єкта дослідження (чому відбулася подія та які причини появи цього предмета);

прогнозна гіпотеза – припущення про майбутнє об’єкта дослідження (яким він буде через певний час, які якості йому будуть притаманні, як він буде поводитися).

Процес побудови гіпотези передбачає такі етапи: вивчення наявних фактів; синтез фактів; висунення гіпотези; перевірка гіпотези.

Традиційна гіпотеза, що ґрунтується на досвіді та інтуїції оперативних працівників, не завжди забезпечує тактичні дії і часто обмежується лише розглядом можливих варіантів настання подій. Крім того, вона подекуди є суб’єктивною, оскільки залежить від особистих якостей працівників, які приймають рішення, що в сукупності обмежує можливості та роль цієї гіпотези. Її вибудовують безпосередньо на оперативних даних про найближчі наміри осіб – об’єктів оперативного-розшукової діяльності.

Прогнозування ґрунтується на: раніше виявлених закономірностях; знанні реального стану об’єкта (явища); виявленні тенденцій його розвитку [6].

Евристичні прийоми (методи активізації творчості, нестандартного мислення) під час розв’язання проблеми потрібно застосовувати, коли звичайні методики, що ґрунтуються на аналізі минулого досвіду й теперішніх умов, не дають можливості обрати правильний спосіб розв’язання. Особливо активно ці прийоми використовують у стратегічному аналізі для прогнозування розвитку економічної ситуації.

Для забезпечення більш високої точності прогнозування необхідно застосувати комплексне використання різних методів прогнозування або комбінування окремих прогнозів, отриманих різними методами.

Використання прогнозування висуває нові вимоги до об’єкта та якості інформації, оскільки будь-який прогноз – це висновок, що ґрунтується на зіставленні багатьох факторів й аспектів, що впливають на розвиток досліджуваного явища.

Сам аналіз тенденцій розвитку явища, яке прогнозують, передбачає врахування декількох рівнів детермінуючих факторів (значущих, другорядних, постійних і тимчасових, змінних і незмінних, внутрішніх і зовнішніх, тих, що контролюються, і тих, що не контролюються, керованих і некерованих, які здійснюють позитивний або негативний вплив. Іншими словами, для здійснення прогнозу необхідний значний обсяг інформації, що всебічно характеризує обстановку, ситуацію, певну сторону відносин, поведінку в минулому та майбутньому.

Результатом оперативного-розшукового прогнозування є прогнозний висновок – досить чітке формулювання майбутніх подій.

Прогноз стимулює активність, наступальність, вибір ефективних дій, їх комбінаційність, відволікання уваги й дезорієнтацію сторони, проти якої ведуть боротьбу, тобто допомагає використовувати тактичний і технічний арсенали оперативних апаратів.

Будь-який прогноз є результатом оцінювання наявної інформації та логічних висновків з цього оцінювання.

Отже, оперативно-розшукове прогнозування слід розуміти як елемент тактичного мислення, інформаційно-логічний процес, що передуює прийняттю тактичних рішень і впливає на вибір засобів та методів оперативно-розшукової діяльності.

Оперативно-розшукове прогнозування для забезпечення протидії організованим злочинності дає змогу передбачити або настання конкретних подій (категоричний прогноз), або декілька варіантів тактично значущих подій (альтернативний прогноз).

В оперативно-розшуковому прогнозуванні можна виокремити декілька типів передбачення.

1. Передбачення настання подій на основі повторюваності певних явищ. Воно ґрунтується на встановленні зв'язків між явищами, що досліджують. Наприклад, із настанням робочого дня щодня на певному об'єкті з'являються певні особи, і є можливість візуально спостерігати й фіксувати їх контакти. Прогноз передбачає повторення такої самої ситуації і в день проведення необхідних оперативно-розшукових дій.

2. Передбачення за аналогією: якщо в аналогічній ситуації, як правило, людина діє певним чином, то слід чекати таких самих дій і в цій ситуації.

Передбачення за аналогією дає змогу визначити місце й час можливої появи злочинців; його використовують для оперативного прикриття об'єктів, з метою їх викриття, а також для встановлення спостереження в межах оперативно-розшукових заходів і вжиття профілактичних заходів до осіб, які відбули кримінальне покарання, умовно засуджених тощо. На такому передбаченні ґрунтуються норми відповідних відомчих нормативних документів, у яких міститься перелік категорій осіб, які підлягають постановці на оперативний або профілактичний облік. Цей перелік охоплює тих, хто в аналогічних ситуаціях (наприклад, після відбуття покарання, потрапивши до організованої злочинної групи, був залучений до вживання наркотичних засобів тощо) зберігає або набуває кримінальної активності.

3. Передбачення на основі специфіки об'єкта. Аналогія (передусім, якщо йдеться про вчинки людей) не завжди забезпечує правильний прогноз, а отже, і правильне тактичне рішення. Це зумовлено індивідуальними особливостями людей, які навіть в аналогічних умовах поведуться по-різному. Наприклад, не всі раніше судимі, навіть за тяжкі злочини, знову вчиняють їх; не всі, хто тимчасово не працює, потрапляють у середовище злочинців; не всі підлітки, які залишаються без нагляду дорослих, здійснюють крадіжки тощо. Тому часто тактичні прогнози вибудовують на оцінці специфічних якостей особи (соціального досвіду, інтелекту, фізичних даних, професійних навичок тощо) або організованих злочинних груп (її чисельності, наявності міжгрупових зв'язків, їх розгалуженості, групового злочинного досвіду, технічної оснащеності, озброєності тощо). Найвищого ступеня точності тактичних прогнозів досягають завдяки детальному вивченню специфіки об'єктів (осіб, груп) із використанням усіх можливих джерел інформації (гласних і негласних). Таким шляхом виявляють сталі якості (звички, зв'язки, навички), повторюваність учинків, життєві цикли (періоди активної злочинної діяльності або розслаблення осіб і груп) [4, с. 292].

Прогнозування розвитку ситуації в злочинних угрупованнях у сучасних умовах передбачає застосування методів кореляційного, факторного та регресійного аналізу,

імітаційного об'єктно-структурного моделювання, які виявляють складні соціальні системи окремих елементів, наділених певними якостями та зв'язками.

Таким чином, оперативно-тактичне прогнозування слугує для оптимізації оперативно-розшукових заходів, тобто забезпечує їх максимальну результативність, конспіративність, заощаджує сили й час оперативних працівників [4, с. 293].

Усі типи оперативно-розшукового прогнозування сприяють підвищенню якості оперативно-розшукової діяльності в усіх її формах [4, с. 292].

На нашу думку, оперативно-розшукове прогнозування організованої злочинності в аналітичній розвідці – це науковий метод пізнання суб'єктів оперативно-розшукової діяльності (аналітиків оперативних підрозділів), що полягає в збиранні, аналізі, оцінюванні й опрацюванні оперативно-розшукової інформації, з метою визначення напрямів і форм діяльності та наслідків певних дій стосовно організованих злочинних груп та окремих їх членів, що забезпечує прийняття оптимальних оперативно-тактичних і стратегічних рішень керівниками оперативних підрозділів.

Причинами того, що в оперативних підрозділах досі не сформовано спеціальний суб'єкт оперативно-розшукового прогнозування, є недостатня штатна чисельність підрозділів опрацювання оперативно-розшукової інформації та аналітичної розвідки, як наслідок – залучення до цієї діяльності всіх суб'єктів оперативно-розшукової діяльності за своїми напрямками; практика покладення на працівників підрозділів аналітичної розвідки в низці регіональних органів внутрішніх справ функцій штабних підрозділів.

З огляду на зазначене, діяльності підрозділів аналітичної розвідки необхідно надати чітко визначений, цілеспрямований характер, передбачивши прогнозування одним з головних напрямів її роботи й унеможлививши залучення аналітиків до виконання другорядних завдань і не властивих їм функцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев В. В. Теоретические и организационно-правовые основы оперативно-розыскного прогнозирования : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность” / В. В. Агеев [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.disserscat.com/content/teoreticheskie-i-organizatsionno-pravovye-osnovy-operativno-rozysknogo-prognozirovaniya>.

2. Бусол О. Ю. Організована злочинність як загроза національній безпеці України / О. Ю. Бусол // Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2011. – № 1 (74). – С. 247–254.

3. Мохов Е. А. Организованная преступность и национальная безопасность России / Е. А. Мохов. – М. : Вуз. книга, 2002. – 224 с.

4. Овчинский С. С. Оперативно-розыскная информация / Овчинский С. С. ; под ред. А. С. Овчинского и В. С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 367 с.

5. Майбутнє: проблеми прогнозування [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://ellib.org.ua/books/files/philosophy/filup/p27.html>.

6. Франке Э. Оперативно-розыскная деятельность в борьбе с организованной преступностью / Э. Франке [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://5ka.su/ref/law/8_object5229.html.

7. Полупанов Д. В. Математическое моделирование как философская проблема / Д. В. Полупанов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ref.by/refs/90/20603/1.html>.
8. Большой энциклопедический политехнический словарь / кол. авт. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/contents.nsf/polytechnic>.